

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ПРОДІУС Костянтин Васильович

УДК 340.15:347.97/99-053.6(477)«18/19»

**СУДІВНИЦТВО У СПРАВАХ НЕПОВНОЛІТНІХ
НА НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
НАПРИКІНЦІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса – 2017

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Національному університеті «Одеська юридична академія» Міністерства освіти і науки України.

- Науковий керівник:** кандидат юридичних наук, професор,
АРАКЕЛЯН Мінас Рамзесович,
Національний університет
«Одеська юридична академія»,
проректор з навчальної роботи
- Офіційні опоненти:** доктор юридичних наук, професор
ПАЛЬЧЕНКОВА Вікторія Михайлівна,
Класичний приватний університет,
завідувач кафедри теорії, історії держави
та права і міжнародного права
- кандидат юридичних наук, доцент
АТАМАНОВА Наталія Віталіївна,
Міжнародний гуманітарний університет
доцент кафедри теорії та історії держави
і права

Захист відбудеться 29 грудня 2017 року о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 41.136.01 Міжнародного гуманітарного університету за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Фонтанська дорога, 33.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Міжнародного гуманітарного університету за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Фонтанська дорога, 33.

Автореферат розісланий 27 листопада 2017 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Д. Г. Манько

Актуальність теми. Одним з ключових завдань для кожного суспільства є створення належних умов для всебічного розвитку підрастаючого покоління. Ситуація, що на цей момент склалася в Україні, потребує визнання державної ювенальної політики одним з пріоритетів у діяльності органів державної влади, вимагає консолідації зусиль держави, органів місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства з метою забезпечення сталого розвитку дітей, дотримання міжнародних стандартів захисту прав дітей та охорони дитинства. Зокрема, невідкладними видаються заходи, спрямовані на профілактику дитячої злочинності в Україні, забезпечення суспільства від негативних її проявів, ресоціалізацію та належний захист прав неповнолітніх правопорушників. На сьогодні арсенал правових заходів, необхідних для вирішення цього завдання, є недостатнім, що в першу чергу пов'язано з незавершеністю формування в Україні ювенальної юстиції.

Досвід ювенальної юстиції, яка на сьогодні існує у в більшості країн світу, демонструє ефективність цього підходу до поводження з дітьми у конфлікті з законом, що зумовило виникнення на пострадянському просторі державах руху за її впровадження подібних інститутів в своїх державах. За останні двадцять років з'явилася значна кількість публікацій, в яких популяризується ідея впровадження ювенальної юстиції на основі дослідження зарубіжного її досвіду. За підтримки зарубіжних та міжнародних організацій в Україні здійснено низку пілотних проектів по впровадженню ювенального судівництва, на основі яких було розроблено та затверджено Указом Президента України Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні (21 травня 2011 р.).

Разом з тим, ставлення суспільства до спеціалізованого судівництва для неповнолітніх в Україні залишається неоднозначним. Цей інститут має як своїх апологетів, так і противників, особливе занепокоєння яких викликає той факт, що за зразок при організації ювенальної юстиції нібито береться її західна модель, яка ними вважається такою, що протистоїть правовим та моральним цінностям українського суспільства.

Тому, як уявляється, актуальним є звернення до вітчизняного досвіду запровадження ювенальної юстиції в Україні, аналіз його переваг та недоліків, оцінка можливостей його застосування в сучасних умовах. У цьому відношенні найбільш продуктивним видається історичний досвід створення судівництва для неповнолітніх на Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX століття, коли відбувалися процеси, аналогічні тим, які ми можемо спостерігати сьогодні: зростання злочинності неповнолітніх та пошук нових ефективних заходів боротьби з нею.

Незважаючи на велику кількість історико-правових досліджень, присвячених становленню ювенальної юстиції в цей період (Е.Б. Мельникова, Н.М. Крестовська, Ю.І. Стародубцев, Н.М. Штикова, В.П. Шпак, Є.О. Чернишов та ін.), створення та функціонування судів та спеціальних установ для неповнолітніх правопорушників на Наддніпрянщині, досі вивчено фрагментарно, що й зумовило вибір цієї теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до теми науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» на 2011–2015 рр. «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку української державності та права» (державний реєстраційний номер – 0110U000671), «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» (державний реєстраційний номер 0116U001842) на 2016–2020 рр. Тема дисертаційного дослідження є складовою наукових досліджень кафедри історії держави і права за темою «Історичні традиції у правовому розвитку України» на 2011 – 2015 рр.

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є здійснення комплексного історико-правового аналізу формування системи окремого правосуддя у справах неповнолітніх в українських губерніях Російській імперії наприкінці XIX – початку XX ст.

Досягнення поставленої мети дослідження визначило виконання таких задач:

- охарактеризувати стан наукової розробки теми та виявити невирішені на сьогодні її аспекти;

- обрати адекватну темі методологію дослідження, окреслити коло та охарактеризувати інформативність необхідних для вирішення завдань дослідження джерел;

- охарактеризувати феномен злочинності неповнолітніх та його особливості на Наддніпрянській Україні у досліджуваній період;

- визначити шляхи акультурації зарубіжного досвіду ювенальної юстиції на Наддніпрянській Україні;

- визначити форми участі української громадськості у протидії правопорушенням неповнолітніх;

- надати характеристику шляхам формування судів для неповнолітніх в на Наддніпрянській Україні, визначити їх структуру та юрисдикцію;

- виявити процедурні особливості практики судів у справах неповнолітніх в Україні

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникали у процесі становлення та розвитку судівництва у справах неповнолітніх на Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.

Предметом дослідження – є судівництво у справах неповнолітніх на Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX століття.

Територіальні межі дослідження охоплюють частину України, яка входила до складу Російської імперії, щодо якої прийнято уживання назви «Наддніпрянська Україна», або «Наддніпрянщина».

Хронологічні межі роботи охоплюють кінець XIX ст. – 1917 р. Нижня хронологічна межа роботи зумовлюється проведенням перших комплексних реформ у сфері судівництва у справах неповнолітніх, зокрема виданням та реалізацією Закону Російської імперії «Про зміни форм і обрядів судочинства у справах про злочинні діяння малолітніх і неповнолітніх, а також законоположень про їх караність» від 2 червня 1897 р. Верхня хронологічна межа зумовлена революційними подіями 1917 р. та згортанням імперських юридичних установ на Наддніпрянській Україні.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження обрано принцип історизму та діалектичний метод наукового пізнання соціально-правових процесів і явищ, які дають змогу розглядати їх у розвитку, та метод системного аналізу, що дає можливість проаналізувати їх взаємозв'язки та взаємовплив. Серед інших загальнонаукових методів вирізняються методи індукції і дедукції, аналогії, структурування, реконструкції та моделювання, завдяки яким досліджено порядок формування та організації роботи судів та допоміжних їм спеціальних установ для неповнолітніх. Метод статистичного аналізу дав можливість прослідкувати основні тенденції розвитку злочинності неповнолітніх, розгляду справ та практики застосування покарань та виховних заходів судами для неповнолітніх.

В ході роботи над нормативно-правовими актами, що визначали організацію та юрисдикцію судів для неповнолітніх, відправу ними правосуддя, автор спирався на формально-юридичний метод. Для визначення акультурації світових моделей ювенальної юстиції на Наддніпрянській Україні використано порівняльно-правовий метод. Завдяки історико-правовому методу реконструйовано історію формування судів для неповнолітніх та допоміжних їм спеціальних установ для неповнолітніх, а біографічний метод дозволив надати характеристики кадровому складу судів та спеціальних установ для неповнолітніх.

Теоретичну основу роботи становлять роботи сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідників проблем становлення системи належного правового реагування на злочинність неповнолітніх в Україні та світі, серед яких: М.Р. Аракелян, Л.І. Беляєва, Ю.М. Богданова, Н.С. Борисова, Н.М. Крестовська, Є.С. Назимко, Н.А. Орловська, В.М. Пальченкова,

П.В. Гламазда, В.В. Россіхін, Ю.І. Стародубцев, О.В. Харсєєва, І.В. Хулхачієва, Є.О. Чернишов, В.П. Шпак, Н.М. Штикова, Н.С. Юзікова, Д.В. Ягунов, О.Н. Ярмиш, М.М. Яцишин та ін.

Джерельну базу роботи становлять законодавчі акти Російської імперії, правові акти органів місцевого самоврядування та загальної та мирової юстиції, роботи суддів судів для неповнолітніх та діячів патронату для неповнолітніх, матеріали правової статистики, матеріали місцевої преси та архівні матеріали.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є одним з перших історико-правових досліджень щодо становлення судівництва у справах неповнолітніх на Наддніпрянській Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., наукова новизна якого конкретизується у таких положеннях:

уперше:

доведено, що становлення та розвиток судівництва у справах неповнолітніх на Наддніпрянській Україні стало результатом громадських ініціатив по розробленню проєктів ювенально-правових актів, створенню судів для неповнолітніх, виховних й виправних притулків та колоній, патронату для неповнолітніх правопорушників, фінансуванню зазначених установ, на законодавчому та організаційному рівні підтриманих державою, хоча й доволі непослідовно;

визначено шляхи акультурації зарубіжного досвіду створення, функціонування та удосконалення установ ювенальної юстиції, а саме: наукове опрацювання емпіричного та теоретичного матеріалу щодо ювенальної юстиції; безпосереднє спостереження роботи ювенальних інституцій за кордоном; розробка проєктів нормативно-правових актів на основі правових норм та організаційних конструкцій зарубіжної ювенальної юстиції; популяризація ідей та цінностей ювенальної юстиції у широких колах громадськості;

встановлено основні організаційно-правові форми судівництва щодо неповнолітніх, якими стали: спеціалізовані суди для неповнолітніх у Харкові, Києві, Одесі; допоміжні суду для неповнолітніх спеціалізовані установи для неповнолітніх (притулки для підслідних, виховні притулки та колонії, патронат); спеціалізований суддя для розгляду справ неповнолітніх (Катеринослав Миколаїв);

охарактеризовано кадровий склад судів для неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх на Наддніпрянській Україні та наведено біографічні відомості перших суддів для неповнолітніх;

досліджено інститут судових півклучальників та визначено їх роль у реалізації функції суду для неповнолітніх, зокрема, виявлено переваги та недоліки у його функціонуванні;

удосконалено:

проаналізовано систему та практику реалізації нормативно-правової бази щодо порядку розгляду справ за участю неповнолітніх, а саме визначено її комплексний характер, зумовлений одночасним застосуванням як процесуального законодавства Російської імперії, так і локальних правових актів – правил роботи відповідного суду для неповнолітніх;

розглянуто практику застосування ювенальними судами покарань та виховних заходів щодо неповнолітніх та визначено основні мотиви, якими керувалися судді при виборі міри реагування на правопорушення неповнолітніх, зокрема, доведено, що пріоритетного значення у судах для неповнолітніх набули заходи виховного характеру, однак застосування їх було ускладнено через недосконалість російського законодавства або відсутність необхідних фінансових та людських ресурсів для організації виховної роботи з неповнолітніми правопорушниками.

набули подальшого розвитку:

положення про зумовленість зростання девіантної та злочинної поведінки неповнолітніх у досліджуваній період соціально-економічними чинниками, порушенням прав дітей та відсутністю системної державної політики у сфері профілактики правопорушень та захисту прав дітей;

дослідження проблеми модернізації норм кримінального та кримінально-процесуального законодавства, які визначали правовий статус неповнолітніх правопорушників;

положення про закономірний органічний розвиток судівництва у справах неповнолітніх, що відбувався в руслі акультурації загальноосвітніх тенденцій становлення та розвитку ювенальної юстиції.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені в дисертації висновки та пропозиції можуть бути використані:

у галузі науково-дослідної діяльності – для проведення подальших досліджень історії ювенального суду та судочинства;

у правотворчості – практичні рекомендації, які містяться у висновках дисертаційної роботи, можуть бути використані при проведенні реформування судової системи України та організації діяльності органів ювенальної юстиції;

у навчальному процесі – положення та висновки дисертації можливо використати при підготовці навчально-методичної літератури, лекцій та проведенні семінарських занять з історії держави і права України, загальної історії держави і права, конституційного права України та спекурсу з «Ювенального права».

Апробація результатів дисертації. Головні положення і висновки дисертації було викладено у публікаціях, доповідях на

наукових конференціях, зокрема, на: П'ятих Прибузьких юридичних читаннях (Миколаїв, 27-28 листопада 2009 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи» : (Сімферополь, 16-17 квітня 2010 року), науково-практичній конференції «Право і держава в дослідженнях молодих науковців (Одеса, 26 березня 2010 р.), Міжнародній науковій конференції «Правове життя сучасної України» (Одеса, 21-22 травня 2010 р.)

Публікації. Основні теоретичні та практичні результати дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у семи наукових статтях, опублікованих у виданнях, що входять до переліку наукових фахових видань, одна стаття – у зарубіжному періодичному науковому виданні та чотирьох публікаціях апробаційного характеру.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається з трьох розділів, поділених на вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Обсяг роботи – 191 сторінка. Список літератури 248 найменувань на 26 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження; вказано його мету і завдання; подано наукову новизну і практичне значення одержаних результатів; наведено дані про апробацію результатів роботи.

Розділ 1 «Теоретико-методологічні основи та джерела дослідження» складається з двох підрозділів, в яких проаналізовано стан наукової розробки теми, викладено методологічні засади роботи та охарактеризовано джерела дослідження.

У **підрозділі 1.1 «Стан наукової розробки теми»** виокремлено три етапи розробки проблематики дослідження: дореволюційний (кінець XIX століття – 1917 р.); радянський (1917-1991 рр.); сучасний (з 1991 р.). Визначено видатний внесок у дослідженні цієї проблеми О.М. Богдановського, Д.А. Дриля, О.Ф. Кістяківського, Г.М. Рубашевої, В.М. Левитського. Виявлено занепад досліджень ювенальної юстиції за радянські часи, коли дослідження було зосереджено на іноземній її досвіді. Показано активізацію дослідницької роботи на третьому етапі розробки проблематики дослідження (Л.І. Беляєва, Ю.М. Богданова, О.В. Мішина, Ю.І. Стародубцев, Є.О. Чернишов, Н.М. Штикова, О.В. Харсєєва). Відмічено, що окремі аспекти створення та функціонування ювенального правосуддя на українському матеріалі висвітлено у працях Г.А. Волошкевича, О.В. Кравченко, Я.П. Кравченко, Н.М. Крестовської, В.П. Пальченкової, В.П. Шпак, Д.В. Ягунова, М.М. Яцишина.

У **підрозділі 1.2. «Методологія та джерела дослідження»** обґрунтовано вибір методологічних засобів дослідження, а саме урахування загальнонаукових методів: аналізу і синтезу; індукції і дедукції; аналогії і моделювання; системного, структурного та статистичного аналізу. Формально-логічний метод використано для тлумачення нормативно-правових актів, якими керувались організатори системи правосуддя для неповнолітніх та діяли суди у справах неповнолітніх. Широко використано історико-правовий та порівняльно-правовий методи, які дозволили виявити спільні та відмінні риси у системах судівництва у справах неповнолітніх, що постали у зарубіжних країнах та в Україні. У роботі також застосовано біографічний метод, дав можливість представити «обличчя» ювенальної юстиції в Україні на її ранньому етапі.

Визначено поняттєво-категорійний апарат, зокрема надано тлумачення термінів «судівництво у справах неповнолітніх», «неповнолітній правопорушник», «судовий піклувальник», «відповідальний нагляд».

Джерельну базу дослідження склали: нормативно-правові акти Російської імперії: уложення, статuti, сенатські та іменні укази, думки Державної ради, конфірмовані імператором; циркуляри міністра юстиції та міністра внутрішніх справ, губернаторів та генерал-губернаторів; локальні нормативно-правові акти: рішення та інші документи органів місцевого самоврядування.

Важливим джерелом відомостей про суди та виховно-виправні установи для неповнолітніх та на Наддніпрянській Україні стали узагальнення їх практики, здійснені В.М. Левитським, Ю.П. Новицьким, Е.Ф. Файстом. У фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (Ф. 348 : Одеська судова палата), Державного архіву Київської області (Ф. 574: Старший фабричний інспектор Київської губернії; Ф. 575: Канцелярія Київського окружного інспектора; Ф. 864: Київський окружний суд) та Державного архіву Одеської області (Ф. 2 : Канцелярія Одеського градоначальника; Ф. 635 : Одеський окружний суд; Ф. Ф.634 : Прокурор Одеського окружного суду) виявлено відомості про фактори, що зумовлювали злочинності неповнолітніх та злочини неповнолітніх.

Фактологічний матеріал дисертант отримав з преси, зокрема, з журналів «Тюремный вестник», «Журнал Министерства юстиции», «Особые суды для малолетних и борьба с детской беспризорностью», газет «Право», «Киевская мысль», «Одесские новости», «Южный край».

Розділ 2 «Соціальні та доктринальні передумови формування судівництва щодо неповнолітніх на Наддніпрянській Україні» складається з трьох підрозділів, в яких охарактеризовано феномен злочинності неповнолітніх на Наддніпрянській Україні, сприйняття

та застосування зарубіжного досвіду для боротьби з нею та участь української громадськості у протидії правопорушенням неповнолітніх.

У **підрозділі 2.1 «Феномен злочинності неповнолітніх та його особливості на Наддніпрянській Україні»** визначено основні фактори виникнення феномену злочинності неповнолітніх на Наддніпрянській Україні: стрімкий процес індустріалізації та урбанізації, що зумовив руйнування традиційних відносин у суспільстві та сім'ї зокрема, безземелля, соціальну незахищеність, надмірну експлуатацію, бідність, безпритульність; численні порушення прав дітей на виробництві, у сім'ї, у навчальному процесі, високий рівень злочинів, вчинених проти дітей, особливо сиріт чи дітей, які не мали належного захисту з боку батьків або осіб, які їх замінюють. Окремо зазначено криміногенні чинники, зумовлені Першою світовою війною.

У **підрозділі 2.2 «Акультурація зарубіжного досвіду ювенальної юстиції на Наддніпрянській Україні»** визначено шляхи та конкретні прояви акультурації в дореволюційній Україні іноземного досвіду створення та функціонування ювенальної юстиції. Українські вчені та юристи-практики узагальнили емпіричний матеріал щодо діяльності ювенальних установ за кордоном. Оволодіння іноземним досвідом ювенальної юстиції відбувалось також шляхом безпосереднього спостереження за її функціонуванням. На основі іноземного досвіду було розроблено проекти нормативних актів та організаційні конструкції установ вітчизняної ювенальної юстиції.

У **підрозділі 2.3 «Взаємодія держави та української громадськості у протидії правопорушенням неповнолітніх»** проаналізовано правове регулювання та форми участі громадськості Наддніпрянської України у протидії ювенальній делінквентності, а саме: створення за ініціативою громадян та їхніх об'єднань таких установ для неповнолітніх як приватні та громадські виховні й виправні притулки і колонії, особливі суди для неповнолітніх, установи патронату над неповнолітніми особами, які відбули покарання. Доведено оформлення системи правового регулювання взаємодії громадськості та держави у сфері протидії злочинності неповнолітніх, яка включала централізований та локальний рівень нормативного забезпечення. Її розвиток стримувався бюрократизмом державних установ Російської імперії та недостатнім фінансуванням цієї діяльності з боку держави.

Розділ 3 «Становлення судів для неповнолітніх на Наддніпрянській Україні» складається з трьох підрозділів, в яких описано формування, структуру та юрисдикцію судів для неповнолітніх, процедурні особливості їх діяльності та практика застосування заходів кримінально-правового впливу на неповнолітніх.

У **підрозділі 3.1 «Формування та структура судів для неповнолітніх»** визначено організаційно-правові засади створення та функціонування судів для неповнолітніх на Наддніпрянській Україні. Показано, що їх організатори виходили з досвіду зарубіжних країн, теоретичних напрацювань вітчизняних та зарубіжних учених, особливостей національної судової системи та досвіду уже існуючих судів для неповнолітніх, зокрема, Санкт-Петербурзького суду.

Доведено, що за структурною будовою суди для неповнолітніх на Наддніпрянській Україні загалом були подібні до європейських та американських аналогів – вони склалися з судді у справах неповнолітніх, а також низки допоміжних органів, на які покладалося завдання організаційного забезпечення функціонування суду та забезпечення відповідального нагляду над неповнолітніми правопорушниками: судових піклувальників, канцелярії, притулків для підслідних, виховно-виправних притулків, товариств патронату тощо.

Проаналізовано умови кадрового забезпечення судів для неповнолітніх, нормативно-правові та етичні засади діяльності суддів та піклувальників. Надано характеристику кадрового складу судів для неповнолітніх та біографічні відомості перших суддів для неповнолітніх: Е.Ф. Файста, В.М. Левитського, О.В. Нікуліна.

У **підрозділі 3.2 «Юрисдикція судів для неповнолітніх та процедура розгляду справ у судах для неповнолітніх»** охарактеризовано юрисдикцію та нормативні засади. Визначено, що судова процедура була покликана максимально забезпечити захист інтересів неповнолітнього правопорушника, не скомпрометувати його перед суспільством фактом арешту, й закрити таким чином шлях до виправлення. Судам удалося домогтися від правоохоронних органів виконання обов'язку попереднього утримання неповнолітнього окремо від дорослих злочинців. Процедура судового розгляду була неформальною, зокрема, могла не передбачати допиту свідків у випадку визнання підлітком провини; судовий розгляд був закритим, інформація про неповнолітнього не розголошувалась публічно; факти по справі наводилися судовим піклувальником, який також характеризував особистість неповнолітнього та його соціальне оточення; суддя безпосередньо спілкувався з підлітком у форматі «дружньої бесіди».

У **підрозділі 3.3 «Види та практика застосування судами примусових заходів виховного впливу щодо неповнолітніх правопорушників»** проаналізовано заходи кримінально-правового впливу, які застосовувалися до неповнолітніх відповідно до чинного законодавства: догана; штраф; арешт; тюремне ув'язнення; направлення у виправно-виховні заклади або в особливі приміщення для неповнолітніх при в'язницях чи арештних будинках; віддання під «відповідальний нагляд».

Конкретний вибір однієї з можливих санкцій щодо неповнолітнього правопорушника був тісно пов'язаний з головною функцією суду – сприяння перевихованню неповнолітнього, тому у практиці судів для неповнолітніх на Наддніпрянській Україні заходи виховного характеру домінували над репресивно-каральними заходами.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні наведено нове вирішення наукового завдання, яке полягало в історико-правовому аналізі становлення і розвитку судівництва у справах неповнолітніх на Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX століття. Виходячи з дослідницьких завдань дисертації та на основі викладених у роботі положень, зроблено такі висновки.

1. Аналіз попередніх досліджень, здійснений за проблемно-хронологічним принципом, показав фрагментарність наявних наукових узагальнень про судівництво у справах неповнолітніх у Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX століття. Абсолютна більшість виявлених та проаналізованих наукових праць стосується виключно діяльності судів для неповнолітніх у Москві та Санкт-Петербурзі й не містить системного аналізу процесу становлення і розвитку судівництва у справах неповнолітніх на Наддніпрянській Україні.

2. Аналіз феномену злочинності неповнолітніх на Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX століття виявив такі чинники його виникнення: бурхливий процес індустріалізації, буржуазної модернізації та урбанізації зумовив маргіналізацію частини населення, розрив традиційних патріархальних соціальних, в тому числі сімейних зв'язків, надмірну експлуатацію та зубожіння значної частини населення, зростання загальної злочинності, жертвами чого нерідко ставали діти, порушень прав дітей та відсутність належного правового захисту дітей.

Опрацьовані автором статистичні дані свідчать про різке зростання злочинності неповнолітніх у досліджуваний період, особливо в губерніях з високим рівнем урбанізації та великими містами (Київська, Харківська, Херсонська). Левова частка протиправних діянь, вчинених неповнолітніми, зумовлена була, передусім, економічними причинами: абсолютну їх більшість складала різного роду майнові злочини.

Окремим фактором зростання злочинності неповнолітніх став початок Першої світової війни, що було зумовлено зменшенням контролю над дітьми з боку батьків, які пішли на фронт, зростанням числа біженців, серед яких було чимало дітей, особливо у прифронтових губерніях, зниженням і без того невисокого життєвого рівня переважної більшості людей.

3. Науковцями-ювеналістами та практиками у сфері захисту прав дітей протягом другої половини XIX – початку XX століття було здійснено рішучі кроки щодо акультурації на Наддніпрянщині теорії і практики ювенальної юстиції розвинутих країн Західної Європи та Північної Америки. Правова акультурація зарубіжного досвіду створення, функціонування та удосконалення установ ювенальної юстиції проходила шляхами: безпосереднього спостереження за роботою ювенальних інституцій за кордоном; наукового опрацювання емпіричного та теоретичного матеріалу щодо діяльності спеціалізованих судів та установ для неповнолітніх в країнах Європи та Америки; популяризації ідей, цінностей та досвіду зарубіжної ювенальної юстиції у широких колах громадськості; розробки проектів нормативно-правових актів на основі цінностей, принципів, правових норм та організаційних конструкцій зарубіжної ювенальної юстиції; застосування у практиці роботи судів для неповнолітніх та допоміжних суду спеціальних установ методів виправлення та ресоціалізації неповнолітніх правопорушників, вироблених та апробованих системами ювенальної юстиції зарубіжних країн.

4. Українська громадськість брала активну участь у справі протидії злочинності неповнолітніх. Громадські діячі, які опікувались проблемами захисту дітей, науковці-ювеналісти виступали як ініціатори, автори проектів та учасники обговорення правових актів щодо ювенальної юстиції, частина яких у подальшому затверджувалась центральною владою та органами місцевого самоврядування. Зокрема, законодавство Російської імперії щодо виправно-виховних притулків для неповнолітніх другої половини XIX століття певною мірою враховувало дослідження професора Новоросійського університету О.М. Богдановського щодо діяльності установ ювенальної юстиції у зарубіжних країнах. Обґрунтовальні висновки та доповіді щодо організації судів для неповнолітніх складала діячі товариств патронату над неповнолітніми правопорушниками, гласні міських дум, мирові судді з подальшим затвердженням рішень міських дум або земських зборів про утворення таких судів.

За ініціативою громадян та об'єднань громадян створювались приватні та громадські виховні й виправні притулки та колонії для неповнолітніх правопорушників, суди у справах неповнолітніх, установи патронату над неповнолітніми особами, які відбули покарання. Фінансування зазначених установ здійснювалось по перевазі саме за рахунок інституцій громадянського суспільства: органів місцевого самоврядування, благодійництва приватних осіб та коштів громадських організацій, тоді як держава лише здійснювала контроль над діяльністю зазначених установ у вигляді звітності та перевірок з боку МВС, Міністерства юстиції, губернаторів.

5. Протягом досліджуваного періоду на Наддніпрянщині було створено та функціонувало три суди для неповнолітніх: у Харкові (1912-1917), Києві (1914-1917), Одесі (1914-1917). У Катеринославі додатковий мировий суддя був уповноважений розглядати справи неповнолітніх та справи про спори з приводу залізничних перевезень, а у Миколаєві мировий суддя поєднував розгляд справ неповнолітніх з виконанням обов'язків дільничного мирового судді.

Правову основу для створення та функціонування судів для неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх складали: закони Російської імперії щодо особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх та устрою мирової юстиції; акти органів місцевого самоврядування щодо порядку утворення судів для неповнолітніх; акти мирової юстиції щодо порядку розгляду справ неповнолітніх; акти спеціальних установ для неповнолітніх, затверджені міністерством внутрішніх справ Російської імперії.

6. Склад судів для неповнолітніх на Наддніпрянській Україні був одноосібним, що відповідало практиці діяльності зарубіжних дитячих судів та досвіду роботи першого в Російській імперії Санкт-Петербурзького суду для неповнолітніх. Кадровий склад судів для неповнолітніх та допоміжного йому інституту піклувальників формувався за рахунок мирових суддів, в тому числі – почесних та додаткових, та осіб переважно з педагогічною або іншою неюридичною освітою, що було зумовлено переважно виховною, а не каральною функцією суду. Нормативні вимоги до судді для неповнолітніх формально не відрізнялись від звичайних вимог законодавства до кандидатів у мирові судді, але на практиці перевага віддавалася особам, які володіли знаннями підліткової психології та основами педагогічної майстерності та мали досвід діяльності, пов'язаній з роботою з дітьми та з захистом прав дітей. Так, київський суддя для неповнолітніх В.М. Левитський був засновником товариства патронату над неповнолітніми, харківський суддя для неповнолітніх Е.Ф. Файст добре знав досвід роботи ювенальних установ у зарубіжних країнах. Усі судді для неповнолітніх Наддніпрянщини до виборів на посаду ознайомились з досвідом роботи Санкт-Петербурзького суду для неповнолітніх.

7. Суди для неповнолітніх були складовою системи мирової юстиції, у зв'язку з чим їх юрисдикція відповідала компетенції мирових судів, а саме поширювалась на: правопорушення, вчинені неповнолітніми особами, за винятком тих, які за законодавством було віднесено до юрисдикції загальних судів (зокрема, тяжкі та особливо тяжкі злочини); правопорушення, вчинені дорослими проти дітей, в тому числі – порушення прав дітей роботодавцями.

Структура судів для неповнолітніх включала: суддю; штатних судових піклувальників та піклувальників-волонтерів; канцелярію. Окремими, пов'язаними з судом установами, були: притулки для підслідних та підсудних неповнолітніх; товариства патронату та інші громадські організації, які здійснювали відповідальний нагляд над неповнолітніми; виховно-виховні притулки.

8. Нормативно-правова база процедури розгляду справ щодо правопорушень неповнолітніх у судах для неповнолітніх носила комплексний, слабо систематизований характер і включала: процесуальне законодавство Російської імперії (Статут про покарання, які накладаються мировими суддями, Статут кримінального судочинства, Закон «Про зміну форм і обрядів судочинства у справах про злочинні діяння малолітніх і неповнолітніх» від 2 червня 1897 р.) та локальними правовими актами – правилами роботи суду для неповнолітніх, за основу яких усіма судами було взято відповідні правила Санкт-Петербурзького суду для неповнолітніх.

Процедура розгляду справ неповнолітніх мала наступні особливості: обмеження публічності судового процесу; обмеження змагальності судового процесу й відсутність офіційного обвинувача та захисника; участь батьків, законних представників та/або піклувальника у процесі; розведення на судовому засіданні окремо один від одного неповнолітніх та дорослих підсудних; відсутність формалізму та урочистості, властивої мировій та загальній юстиції, за звичайного порядку судового розгляду; обрання для неповнолітнього покарання або виховних заходів на підставі закону і з урахуванням думок піклувальника.

Для роботи з неповнолітнім суди залучали різноманітні громадські організації, однак головну роль у процесі перевиховання відігравав спеціально призначений судом піклувальник.

9. Відсутність спеціально розробленої нормативно-правової бази діяльності ювенальної юстиції змушувала перші суди для неповнолітніх при визначенні покарань для неповнолітніх правопорушників керуватися виключно тими, що були закріплені у російському законодавстві, а саме: догана; штраф (до 300 руб.); арешт (до 3 місяців); тюремне ув'язнення (не більше 1 року); направлення у виправно-виховні заклади або в особливі приміщення для неповнолітніх при в'язницях чи арештних будинках; віддання неповнолітнього під відповідальний нагляд.

Останні два види покарань, зважаючи на їх більшу виховну спрямованість, найбільш часто застосовувалися судами для неповнолітніх. Натомість, арешти та тюремне ув'язнення застосовувалися лише у виключних випадках, коли підліток проявляв схильність до рецидиву та не здійснював кроків спрямованих на його перевиховання.

10. Практика діяльності судів для неповнолітніх виявила низку недоліків у існуючій системі заходів правового реагування на злочинність неповнолітніх: відсутність законодавчо визначеного механізму взаємодії різних елементів ювенальної юстиції, що викликало непорозуміння та суперечності у відносинах між поліцією, судами, виховними установами; вузьке коло покарань (арешт, тюремне ув'язнення) та виховних заходів (догана, відповідальний нагляд, направлення до виправно-виховного притулку), які могли застосовувати судді, що звужувало можливості суду для індивідуалізації програм виправлення та перевиховання неповнолітніх правопорушників; відсутність розгалуженої системи спеціальних виховно-виправних установ для неповнолітніх, які б могли виступити в якості альтернативи їх тюремному ув'язненню (всього на території Наддніпрянщини діяло 10 виховно-виправних установ для неповнолітніх, з них – лише одна державна).

11. Узагальнення та аналіз історичного досвіду судівництва для неповнолітніх на Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX століття дозволяє зробити висновки про можливість використання у практиці реформування кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в сучасних умовах таких його аспектів: здійснення різноманітної за формами акультурації позитивного зарубіжного досвіду судівництва у справах неповнолітніх; залучення широких кіл громадськості у справу реформування кримінальної юстиції щодо неповнолітніх; уведення до системи примусових заходів виховного характеру, застосовуваних щодо неповнолітніх, відповідального нагляду.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Продіус К.В. Зародження ювенальної юстиції у Російській імперії / К.В. Продіус // Держава і право: de lege praeterita, instante, futura : тези Міжнар. наук.-практ. конф. «П'яті Прибузькі юридичні читання» (Миколаїв, 27-28 листопада 2009 р.). – Миколаїв : Іліон, 2009. – С. 83-84.

2. Продіус К. В. Становлення системи правосуддя у справах неповнолітніх (XIX – поч. XX ст.) / К.В. Продіус // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – Одеса : Фенікс, 2010. – Вип. 40. – С. 518-525.

3. Продіус К. В. Види справ, що розглядалися ювенальними судами Російської імперії / К.В. Продіус // Право і держава в дослідженнях молодих науковців : в 2 т. : матеріали 3-ї наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та мол. науковців Ін-ту нац. та міжнар. права Міжнар. гуманіт. ун-ту (Одеса, 26 березня 2010 р.). Т. 1. – Одеса : Фенікс, 2010. – С. 32-34.

4. Продіус К.В. До питання юрисдикції ювенальних судів Російської імперії на початку XX століття / К.В. Продіус // Государство

и право в условиях глобализации: реалии и перспективы : материалы 2-ой Междунар. науч.-практ. конф. (г. Симферополь, 16-17 апреля 2010 г.): сб. науч. тр. – Симферополь, 2010. – С. 104-105.

5. Продіус К.В. Питання розробки нормативно-правової бази діяльності ювенальних судів Російської імперії / К.В. Продіус // Правове життя сучасної України : тези доповідей Міжнар. наук. конф. проф.-викл. і аспірант. складу (Одеса, 21-22 травня 2010 р.). – Одеса : Юрид. л-ра, 2010. – С. 174-175.

6. Продіус К.В. Динаміка та чинники девіантної поведінки неповнолітніх в Російській імперії наприкінці XIX – початку XX ст. / К.В. Продіус // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 3. – С. 73-77.

7. Продіус К.В. Тенденції розвитку дитячої злочинності в Російській імперії наприкінці XIX – XX ст.ст. / К.В. Продіус // Митна справа. – 2011. – № 4, ч. 2. – С. 270-274.

8. Продіус К.В. Становлення системи правосуддя в справах неповнолітніх (XIX – поч. XX ст.) / К.В. Продіус // Південноукраїнський правничий часопис. – 2012. – № 4. – С. 211-214.

9. Продіус К. В. Суди для неповнолітніх у Російській імперії: окремі проблеми функціонування (початок XX ст.) / К.В. Продіус // Вісник Вищої ради юстиції. – 2013. № 1 (13). – С. 163-170.

10. Продіус К.В. Характерні риси судового процесу у європейських та американських ювенальних судах (кінець XIX – початок XX століття) / К.В. Продіус // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2013. – № 9. – С. 51-57.

11. Продіус К. Правові основи взаємодії громадськості та держави в протидії ювенальній делінквентності (на прикладі українських губерній Російської імперії) / К.В. Продіус // Evropsky politicky a pravni diskurz. – 2014. Vol. 1, Iss. 5. – С. 253-265.

12. Продіус К.В. Акультурація зарубіжного досвіду у протидії злочинності. неповнолітніх у дореволюційній Україні / К.В. Продіус // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Сер. : «Право». – 2017. – Вип. 44. Ч. 2. С. 110-114.

АНОТАЦІЯ

Продіус К.В. Судівництво у справах неповнолітніх на Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX століття. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 12.00.01 – «теорія та історія

держави і права; історія політичних і правових учень» (081 – Право). – Міжнародний гуманітарний університет, Одеса, 2017.

У дисертації здійснено комплексний аналіз судівництва у справах неповнолітніх на Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX століття, зокрема, встановлено, що структурою, метою, принципами діяльності суттєво не відрізнялися від зарубіжних аналогів, разом з тим мали певну специфіку, що виразилась в їх статусі як частині системи мирової юстиції, сформованої на місцевому, а не загальнодержавному рівні.

Визначено шляхи акультурації зарубіжного досвіду створення, функціонування та удосконалення установ ювенальної юстиції, а саме: наукове опрацювання емпіричного та теоретичного матеріалу; безпосереднє спостереження роботи ювенальних інституцій за кордоном; розробка проектів нормативно-правових актів на основі правових норм та організаційних конструкцій зарубіжної ювенальної юстиції.

Встановлено основні організаційно-правові форми судівництва щодо неповнолітніх та систематизовано історико-правові факти щодо створення та діяльності судів для неповнолітніх в Харкові, Києві, Одесі, спеціалізованого судді у Катеринославі та Миколаєві. Вперше встановлено або проаналізовано з нових позицій біографічні дані суддів для неповнолітніх.

Проаналізовано практику реалізації нормативно-правових актів, що встановлювали особливий порядок проведення розгляду справ за участю неповнолітніх. Досліджено інститут піклувальників та визначено їх роль у реалізації функцій суду для неповнолітніх.

Розглянуто практику застосування судами для неповнолітніх покарань та виховних заходів та визначено основні мотиви, якими керувалися судді при виборі міри покарання. Доведено, що пріоритетного значення у вітчизняних судах для неповнолітніх набули заходи виховного характеру, однак застосування їх було ускладнено через недосконалість російського законодавства або відсутність необхідних ресурсів.

Ключові слова: судівництво у справах неповнолітніх, злочинність неповнолітніх, ювенальна юстиція, суди для неповнолітніх, притулки для неповнолітніх, Наддніпрянська Україна наприкінці XIX – на початку XX століття.

АННОТАЦИЯ

Продиус К.В. Судопроизводство по делам несовершеннолетних на Приднепровской Украине в конце XIX – начале XX века. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук (доктора философии) по специальности 12.00.01 – «Теория и история

государства и права; история политических и правовых учений» (081 – право). – Международный гуманитарный университет, Одесса, 2017.

В диссертации осуществлен комплексный анализ судопроизводства по делам несовершеннолетних на Надднепроянской Украине в конце XIX – начале XX века.

Определены пути аккультурации зарубежного опыта создания, функционирования и совершенствования учреждений ювенальной юстиции.

Установлены основные организационно-правовые формы судопроизводства в отношении несовершеннолетних и систематизированы историко-правовые факты о создании и деятельности судов для несовершеннолетних в Харькове, Киеве, Одессе, специализированного судьи в Екатеринославе и Николаеве.

Проанализирована практика реализации нормативно-правовых актов, которые устанавливали особый порядок проведения разбирательства дел с участием несовершеннолетних. Исследован институт судебных попечителей и определена их роль в реализации функций суда для несовершеннолетних.

Рассмотрена практика применения судами для несовершеннолетних наказаний и воспитательных мероприятий и определены основные мотивы, которыми руководствовались судьи при выборе меры наказания. Доказано, что приоритетное значение в отечественных судах для несовершеннолетних получили меры воспитательного характера, однако применение их было затруднено из-за несовершенства российского законодательства или отсутствие необходимых ресурсов.

Ключевые слова: судопроизводство по делам несовершеннолетних, преступность несовершеннолетних, ювенальная юстиция, суды для несовершеннолетних, приюты для несовершеннолетних, Надднепроянская Украина в конце XIX – начале XX века.

SUMMARY

Prodius K.V. Juvenile Justice in the Dnieper Ukraine in the late nineteenth and early twentieth centuries. – Manuscript.

Thesis for the degree of Candidate of Law (Doctor of Philosophy) in specialty 12.00.01 – theory and history of state and law; history of political and legal studies (081 – Law). – International Humanitarian University, Odessa, 2017.

Complex analysis of juvenile justice in the Dnieper Ukraine in the late nineteenth and early twentieth centuries was carried out, in particular, it was cleared that the structure, purpose, and principles of activity of Ukrainian juvenile justice did not differ significantly from foreign analogues, however,

they had some specificity expressed in their status as part of the system of the justice system, formed at the local level, and not at the national level.

The ways of acculturation of foreign experience of creation, functioning and improvement of juvenile justice institutions are defined, namely: scientific study of empirical and theoretical material; direct observation of the work of juvenile institutions abroad; drafting legal acts on the basis of legal norms and organizational structures of foreign juvenile justice.

The basic legal and organizational forms of the juvenile justice system and systematic historical and legal facts concerning the creation and operation of juvenile courts in Kharkiv, Kyiv, Odesa, and Ekaterinoslav, Mykolaiv have been established. For the first time, biographical data of juvenile judges has been established or analyzed from new positions

The practice of implementing normative legal acts, which established a special procedure for conducting cases involving minors in the late nineteenth and early twentieth centuries, was analyzed.

The institute of juvenile court carers was investigated and their role in the implementation of juvenile justice functions was determined. It was found that insufficiency of human and financial resources did not allow practicing trustees to carry out the tasks assigned to them by the theoreticians of the juvenile court and statutory documents.

The practice of using courts for juvenile sentences and educational measures is considered, and the main motives which guided the judge when choosing the punishment were determined.

Keywords: juvenile justice, juvenile delinquency, juvenile justice, juvenile courts, shelter for minors, Dnieper Ukraine in the late nineteenth and early twentieth centuries.

Підписано до друку __. __.2017.
Формат 60x90/16. Ум.-друк. арк. 0,9. Наклад 100 прим.

Видавець і виготовлювач ПП «Фенікс»
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.2002 р.
65009, м. Одеса, вул. Зоопаркова, 25. Тел. 7777-591.